

فصلنامه علمی - پژوهشی سیاست‌گذاری عمومی، دوره ۵، شماره ۱، بهار ۱۳۹۸، صفحات ۷۳-۵۹

آسیب‌شناسی اجرای سیاست‌های اجتماعی تسهیل «مادری / اشتغال» در ایران

راحله کاردوانی^۱

استادیار مرکز تحقیقات زن و خانواده

(تاریخ دریافت: ۹۷/۸/۱ - تاریخ پذیرش: ۹۷/۱۰/۳۰)

چکیده

«سیاست اجتماعی» از ابزار مدیریت مخاطرات اجتماعی و مواجهه با نیازهای اقشار خاص به شمار می‌رود. حمایت از گروه‌هایی همچون «مادران شاغل» که به دلیل ایفاء نقش‌های همزمان شغلی و مادری، نیازهای خاص و مهمی را تجربه می‌کنند و در ارتباط با خانواده و کلیت نظام، مهم و مؤثر می‌باشند با این ابزار قابلیت تحقق می‌یابد. ارزیابی عملکرد نظام اسلامی ایران در حمایت از این گروه، امری ضروری و مهم است که در این پژوهش دنبال می‌شود. در این راستا ابتدا سیاست‌های مصوب ایران در تسهیل مادری/ اشتغال به اختصار توصیف و سپس با بهره‌گیری از تکنیک تحلیل تماتیک و تمرکز بر ۱۷۰ گزارش منتشر شده در پنج خبرگزاری معتبر و مهم، موانع اجرای این سیاست‌ها استخراج شد. نتیجه آنکه مهم‌ترین موانع اجرای سیاست‌های هدف عبارت از: ضعف محتوایی سیاست‌ها به جهت نقایص روند قانونگذاری، ساختار ناصحیح و ناکارآمد نظارت بر اجرای سیاست‌ها، مختصات روابط کار در ایران و موانع محیطی مشتمل بر اقسام ساختاری، اقتصادی و فرهنگی می‌باشند که پیامدهای عدم تحقق اهداف اولیه و تأثیر معکوس بر وضعیت گروهی از مادران شاغل را به دنبال داشته است. بهبود فرایند اجرای سیاست‌ها از طریق راهبردهایی همچون رعایت سه‌جانبه‌گرایی در روند قانونگذاری، اصلاحات زمینه‌ای، اصلاح و ارتقاء روند نظارت، افزایش حمایت و تخصیص مشوق‌ها می‌باشد.

واژگان کلیدی: سیاست اجتماعی، آسیب‌شناسی اجرا، مادری/ اشتغال، تحلیل مضمونی.

مقدمه

اگرچه مقوله «جنسیت» بالذات از موضوعات بسیار مهم در مطالعه سیاست اجتماعی به شمار می‌رود، ابعاد «نقش‌های جنسیتی» و «برابری جنسیتی» به طور خاص دارای وجه اهمیت و مسأله‌مندی دوجندانی است. زیرا سیاست‌های اجتماعی هم می‌توانند مبنای نقش‌های جنسیتی باشند و هم امکان دگرگونی آن‌ها را به وجود می‌آورند (الکاک، ۱۳۹۱: ۲۲۱). همزمانی نقش‌های مادری و شغلی، از جهات مختلفی نیازمند تدبیر و مدیریت کلان است. امری که در عصر حاضر یک دغدغه جهانی است. زیرا «شاخصه‌های جمعیتی» از ارکان مهم و مؤثر بر قدرت و توسعه جوامع، وابسته به این تدبیر است. به‌ویژه در عصر حاضر که ایران در دو دهه اخیر، نرخ باروری کمتر از حد جانشینی جمعیت را تجربه نموده و شاهد رقابت تنگاتنگ نقش‌های خانوادگی و اجتماعی به‌ویژه نقش‌های شغلی زنان است که پیام‌آور کاهش نرخ ازدواج و بعد خانوار می‌باشد، مطالعه و آسیب‌شناسی سیاست اجتماعی ایران در این خصوص را دارای وجه اهمیت و ضرورت نموده است. نظام اسلامی ایران با پذیرش اهمیت سیاست اجتماعی آدر مواد ۳، ۲۱، ۲۹، ۳۱ و ۴۳ قانون اساسی بر اهداف برقراری رفاه و عدالت اجتماعی و نقش حاکمیت در تحقق آنها تأکید دارد. علاوه بر آن سیاست‌های کلی خانواده مکرراً بر گزاره‌های «حمایت از نقش مادری» و «لزوم هماهنگی نقش‌های خانوادگی و اجتماعی زنان» تأکید نموده‌اند.^۲ حال سؤال اینجاست که بر اساس این مبانی، عملکرد ایران در دوره پس از انقلاب اسلامی تاکنون در موضوع «حمایت از مادران شاغل» در مرحله اجرای سیاست‌ها به چه کیفیتی بوده است؟ تمرکز بر آسیب‌شناسی مرحله اجرا به سبب وجود خلاءها و مشکلات متعددی است که همواره وجود دارد و به ثمر رسیدن اهداف خط‌مشی را با چالش‌هایی روبرو می‌سازد. آسیب‌شناسی اجرا، آزمون برای صحت و دقت مرحله شکل‌گیری سیاست به دست می‌دهد (الوانی، ۱۳۹۵: ۱۱).

ادبیات نظری آسیب‌شناسی اجرای خط‌مشی

اجرا، مرحله‌ای از فرایند خط‌مشی‌گذاری است که بلافاصله پس از مشروعیت‌بخشی سیاست، انتظار می‌رود که به وقوع بپیوندد. در این فرایند بازیگران مختلف در هم می‌آمیزند تا اهداف یک خط‌مشی را به هدف موردنظر برسانند (لسترواستوارت، ۱۳۸۱: ۱۲۶). تجربیات متعدد نشان داده که اجرا همواره به آسانی انجام نمی‌شود و در مواقعی بخش عمده‌ای از سیاست‌ها تنها در مرحله تدوین باقی می‌مانند، گویی که هیچ‌گاه متولد نشده‌اند. بررسی اینکه چرا اهداف خط‌مشی محقق

۲ - «سیاست اجتماعی» ناظر بر مطالعه علمی کنش اجتماعی دولت در ارتباط با رفاه شهروندان و نیازهای پایه افراد و اقشار خاص است (اسپیکر، ۱۳۹۲: ۲۱).

۳ - رک: مقدمه قانون اساسی، اصول تشکیل خانواده و سیاست‌های تحکیم آن/ مصوب ۱۳۸۴/۴/۷، سیاست‌های اشتغال زنان/ مصوب ۱۳۷۱/۵/۲۰ و سیاست‌های کلی خانواده/ مصوب ۱۳۹۵/۶/۱۳.

نشده، به معنای آسیب‌شناسی اجرای آن می‌باشد (مساواتی آذر، ۱۳۷۴: ۳). سه حوزه اصلی در دانش سیاست‌گذاری قابل تفکیک است: ۱- «مطالعه سیاست»^۴: بررسی مرحله تدوین سیاست، ۲- «ارزیابی سیاست»^۵: بررسی نحوه اثربخشی یک برنامه، ۳- «تحلیل سیاست»^۶: بررسی پیامدهای عملکرد خطمشی‌گذاران و مجریان (گوپتا، ۱۳۹۳: ۱۴-۱۸). آسیب‌شناسی اجرا یکی از اهداف تحلیل سیاست می‌باشد. در پاسخ به این سؤال اساسی که «چرا سیاست‌ها محقق نمی‌شوند؟» تحقیقات مختلفی انجام شده که خلاصه‌ای از مهم‌ترین آن‌ها در جدول ۱ ارائه شده است. اولین تحقیقات آسیب‌شناسی اجرا در آمریکا و متمرکز بر برنامه‌های اشتغال انجام شده است. مقایسه نتایج تحقیقات مختلف در گذر زمان، نشان‌دهنده افزایش متغیرهای مؤثر بر اجرا و به نوعی پیچیده‌تر شدن اجرا می‌باشد. از سوی دیگر این نتایج حکایت از چند عامل اصلی و مبنایی مؤثر بر اجرا همچون محتوای خطمشی و منابع دارد.

جدول ۱ - خلاصه تحقیقات در زمینه آسیب‌شناسی اجرای خطمشی

موانع اجرای خطمشی	معرفی پژوهش
۱- فقدان اهداف و ابزار روشن در خطمشی ۲- فقدان هماهنگی لازم بین سازمان‌های مختلف دخیل در اجرا.	تحقیق پرسمن و ویلداوسکی ^۷ (۱۹۷۳)
۱- ضعف محتوای خطمشی ۲- عدم کفایت منابع و انگیزه‌ها ۳- بهینه نبودن کیفیت روابط بین سازمانی ۴- مشکلات ساختاری دستگاه‌های اجرایی ۵- موانع محیطی اعم از محیط اقتصادی، اجتماعی و سیاسی اجرا ۶- عدم فهم خطمشی و یا نفی و بی‌تفاوتی به اجرا توسط مجریان در واکنش به خطمشی.	تحقیق ون متر و ون هورن ^۸ (۱۹۷۵)
۱- ناکارآمدی محتوای خطمشی ۲- عدم پیش‌بینی و اجرای گام‌های لازم برای تحقق اهداف خطمشی.	تحقیق یوگن بارداج ^۹ (۱۹۷۷)
۱- محتوای خطمشی روشن و سازگار نباشد و خطمشی متعارض با آن وجود داشته باشد. ۲- نظریه مناسب زیربنای خطمشی را تشکیل ندهد. ۳- منابع و قوانین حمایتی لازم در اختیار مجریان قرار داده نشود. ۴- مجریان از مهارت کافی در اجرا برخوردار نباشند. ۵- پشتیبانی از اجرا از سوی مقامات ارشد رخ ندهد. ۶- رهبری سیاسی، مراجع قضایی و شرایط زمینه‌ای (اقتصادی، اجتماعی و بین‌المللی) فراهم نباشد.	تحقیق مازمانیان و ساباتیر ^{۱۰} (۱۹۸۳ و ۱۹۹۶)

4 - Policy Study

5 - Policy Evaluation

6 - Policy Analysis

7 - Pressman & Wildavsky

8 - Van Meter & Van Horn

9 - Eugene Bardach

10 - Mazmanian & Sabatier

تحقیق هاگ‌وود و گان ^{۱۱} (۱۹۸۴)	۱- ضعف نظریه خطمشی ۲- نقص عوامل اجرایی (ارتباط بین واحدهای اجرایی، منابع زمانی و مالی، درخواست صاحبان قدرت) ۳- فقدان توافق لازم بر سر اهداف خطمشی ۴- موانع غیرمترقبه و خارجی.
مکینده ^{۱۲} (۲۰۰۵)	۱- ضعف خطمشی (عدم توجه به زمینه‌های اجرا در هنگام تدوین) ۲- منابع ناکافی (مالی، تسهیلات حمایتی و انگیزه مجریان) ۳- تضاد بین اجرا و منافع مجریان.
پایگاه کانسولت (۲۰۰۹)	۱- موانع قانونی ۲- موانع سیاسی و فرهنگی ۳- موانع مالی.
الوانی و شریف‌زاده (۱۳۷۶)	۱- موانع مربوط به مدیریت و سازمان اجرایی ۲- منابع مالی حمایتی ۳- تحریف مدل بروکراسی وبر.
رجب بیگی (۱۳۷۸)	۱- ضعف محتوای خطمشی ۲- نادرستی نظریه خطمشی ۳- موانع محیطی ۴- موانع ساختاری.
قلی‌پور (۱۳۸۷)	۱- عوامل درونی (طبیعت مسأله) ۲- عوامل بیرونی (زمینه‌ای).

پیشینه پژوهش

آسیب‌شناسی اجرا از حوزه‌های نوپژوهش در ایران به شمار می‌رود و پیگیری سابقه آن در میان کتب، مقالات و پایان‌نامه‌های دانشگاهی نشان می‌دهد که از نیمه دهه ۸۰، اندکی در این شاخه، تحقیقاتی انجام شده که از این میان هیچ یک در ارتباط با مسائل زن و خانواده نبوده است. در میان کتب، مواردی چند (منوریان، ۱۳۹۴؛ الوانی و شلویری، ۱۳۹۵؛ الوانی، ۱۳۹۷)، به بحث از مرحله اجرای خطمشی در ایران پرداخته‌اند که هیچ یک متمرکز بر حوزه خاصی انجام نشده و عمدتاً متمرکز بر چگونگی عملیاتی نمودن خطمشی بوده است. در تعدادی از پایان‌نامه‌ها و مقالات (ر.ک: قادرمرزی، ۱۳۹۶؛ کورایی، ۱۳۹۵؛ پوراحمدی و همکاران، ۱۳۹۷)، آسیب‌شناسی اجرا در برخی عرصه‌های خاص که نسبتی با تحقیق حاضر ندارند انجام شده است. در این پژوهش‌ها ضعف‌های محتوایی، مالی، فرهنگی، ساختاری و نظارتی به عنوان مهم‌ترین موانع اجرا به دست آمده‌اند. آنچه این تحقیق را از موارد پیشین متمایز می‌سازد، از جهات تمرکز بر آسیب‌شناسی اجرای سیاست‌ها در حوزه «مادری/ اشتغال» و با روش و نمونه تحقیق متمایز می‌باشد.

روش تحقیق

آسیب‌شناسی اجرا با رجوع به دیدگاه قانونگذاران، بازیگران اجرا و کارشناسان قابل انجام است. یکی از مسیرهای دسترسی به این آرا، مراجعه به گزارش‌های متعدد منتشر شده از این افراد می‌باشد. در این نوشتار بر اساس معیارهای «میزان اعتبار»، «میزان پوشش خبری» و

11 - Hogwood and Gunn

12 - Makinde

«لحاظ گرایش‌های مختلف سیاسی» پنج خبرگزاری معتبر و مهم ایران شامل «ایسنا، ایرنا، ایلنا، فارس و مهر» انتخاب و تمامی گزارشات اعم از اخبار، مصاحبه‌ها، نشست‌ها، نقدها و... که مرتبط با موانع اجرای سیاست‌های هدف در این پژوهش بودند استخراج گردید. جهت انتخاب خبرگزاری‌ها از روش «نمونه‌گیری موارد مطلوب»^{۱۳} به معنای انتخاب مواردی که به دلیل ویژگی‌هایشان پدیده مورد نظر را به طور کامل و مطلوب توصیف می‌کنند (Patton, 1990)، بهره برده شد.^{۱۴} در مرحله اول جستجو بالغ بر ۳۹۰۰۰ گزارش به دست آمد که در دو مرحله «مرور عناوین» و «مرور محتوا» غربال شدند و نهایتاً ۱۷۰ گزارش انتخاب و مورد تحلیل قرار گرفتند. در این میان، خبرگزاری ایسنا با بیش از ۶۰ درصد پوشش محتوا، بالاترین میزان پوشش خبری و خبرگزاری‌های فارس و ایرنا با پوشش حدود ۷ درصدی، کمترین میزان را در موضوع این تحقیق داشته‌اند. پس از جمع‌آوری داده‌ها با تکنیک «تحلیل تماتیک یا مضمونی» مراحل پیاده‌سازی، آشنایی با داده‌ها و استخراج مضامین و مقولات دنبال شد (Braun & Clarke, 2006).

یافته‌ها

بر اساس آخرین نسخه از سیاست‌های مصوب در تسهیل «مادری/ اشتغال» مرخصی زایمان و شیردهی، خدمات نگهداری اطفال، تخفیف و معافیت از کار و تضمین امنیت شغلی، در قوانین ایران پیش‌بینی شده است.^{۱۵} از کدگذاری گزارشات جمع‌آوری شده ۴ مقوله اصلی «کیفیت اجرا»، «موانع اجرا»، «پیامدهای عدم اجرای مطلوب» و «راهبردهای بهبود روند اجرا» و ۱۵ مقوله فرعی به دست آمد که در ادامه به تفصیل، بررسی می‌شود.^{۱۶}

مقوله اصلی ۱: کیفیت اجرای سیاست‌های هدف

بر اساس گزارش مسئولان برخی یا اغلب سیاست‌ها در مورد مادران شاغل رسمی در دستگاه‌های دولتی اجرایی شده است. اما در مورد گروه عمده‌ای از مشمولان قانون کار و مستخدمان بخش خصوصی، إعطاء تسهیلات با مشکلات جدی در اجرا روبرو می‌باشد. مشمولان صندوق بیمه تأمین اجتماعی، علیرغم گذشت ۴ سال از تصویب قانون مذکور هنوز، از مدت شش ماهه مرخصی زایمان از جهت دریافت دستمزد و مزایا برخوردار هستند و بخش خصوصی

13 - Intensity Sampling

۱۴ - ابتدا چک‌لیست تمامی خبرگزاری‌های داخلی تهیه شد و سایت‌های خبری فیلتر شده، روزنامه‌ها و وبگاه‌های خبری که مجوز راه‌اندازی سایت رسمی نداشتند و خبرگزاری‌های تخصصی غیرمرتبط در پایش اولیه از لیست حذف گردید. در میان ۱۱ مورد باقیمانده، بر اساس سه شاخص مذکور، ۵ مورد انتخاب گردید.

۱۵ - با توجه به اینکه محقق در پژوهشی دیگر بررسی جامعی از این سیاست‌ها از انقلاب اسلامی تاکنون ارائه داده است (ر.ک: کاردوانی و همکاران، ۱۳۹۵) در اینجا تمرکز اصلی بر آسیب‌شناسی اجرا قرار می‌گیرد.

۱۶ - لازم به ذکر است در طول ارائه یافته‌ها به جهت الزام به رعایت اختصار، تنها برخی از شواهد مربوطه مورد ارجاع قرار می‌گیرند. آدرس ارجاعات در بخش پیوست‌ها ارائه شده و در نوشتار، ارجاع به شماره آن‌ها به صورت گ ۱، گ ۲ و... انجام گرفته است.

با مدت ۹ ماهه مرخصی موافقت نمی‌کند (گ ۴، ۳، ۲، ۱). این قشر همچنین با خدشه جدی در امنیت شغلی مواجه هستند (گ ۷، ۸، ۹) و عمدتاً از امکانات نگهداری کودک، تحت حمایت محل اشتغال و ساعت شیردهی، بهره‌مند نیستند (گ ۵، ۶).

مقوله اصلی ۲: موانع اجرای سیاست‌های هدف

«موانع اجرا» مجموعه عللی است که باعث وقفه در اجرای مطلوب سیاست‌ها شده‌اند. شامل: منابع، توانایی خط‌مشی، روند قانونگذاری، روابط کار، نظارت و عوامل محیطی.

منابع

پاسخ رایج و اغلب اولیه بسیاری از مجریان، عدم تأمین منابع لازم است. این موانع در مضامین «نقص تأمین منابع مالی، مشکل جبران نیروی کار جایگزین و نقص مدیریت بودجه» مطرح شده است. مانند اجرایی نشدن مرخصی زایمان ۹ ماهه برای مشمولین صندوق بیمه تأمین اجتماعی (گ ۷، ۱۰) که علاوه بر زمان تصویب در قوانین بودجه سال‌های بعد نیز پیش‌بینی منابع آن صورت نگرفت (گ ۱۱). از سوی دیگر بر اساس مواد ۲۶ و ۲۹ قانون برنامه پنجم توسعه، سازمان تأمین اجتماعی تا زمانی که اعتبار لازم برای اجرای طرحی را دریافت نکرده باشد، اختیار قانونی برای اجرای آن را ندارد (گ ۱۹). همچنین در مورد مرخصی زایمان نیاز مبرم به جایگزینی نیرو وجود دارد که تأمین آن‌ها در برخی از انواع مشاغل دچار مشکل است (گ ۱۳، ۱۲). در این رابطه به اعتقاد برخی دیگر، مسأله به منابع مربوط نیست بلکه توزیع منابع در کشور دچار اشکال است و عدالت اجتماعی وجود ندارد. قانون ۹ ماهه شدن مرخصی زایمان به بهانه نداشتن بودجه اجرا نمی‌شود که این سیاست بازی است و گرنه پول هست (گ ۱۴). به تبعیت از عدم تأمین منابع لازم، امنیت شغلی علی‌رغم تأکید قانون، با خدشه جدی روبروست. به طوری که اغلب زنان شاغل در غیر از بخش رسمی دولتی، برگشتی به کار پس از مرخصی زایمان ندارند (گ ۱۶، ۱۳).

توانایی خط‌مشی

مانع اساسی دیگر از عدم کفایت محتوای خط‌مشی حکایت دارد و غیرقابل محقق بودن محتوا را مانع اجرای مطلوب آن دانسته‌اند؛ شامل: عدم الزام، ابهام یا عدم صراحت محتوا، عدم پیش‌بینی ضمانت اجرا، عدم پیش‌بینی ابزار و شیوه اجرا و عدم هماهنگی قانون و بستر اجرا.

عدم الزام: اولین جنبه مورد نیاز برای استحکام اجرای یک قانون، معیار الزام‌آور بودن آن -در مقابل اختیاری بودن- است به اعتقاد عده کثیری از مطلعین، مهم‌ترین دلیل اجرایی نشدن

افزایش مرخصی زایمان این بود که در قانون اصلاح قوانین تنظیم جمعیت و خانواده (۱۳۹۲) آمده «به دولت اجازه داده می‌شود» لذا از همان زمان تصویب، در دل خود عزم اجرا نداشته است. به همین دلیل در پیگیری اجرا و تخصیص بودجه در مورد آن، دولت قاطعیت لازم را لحاظ نکرده است (گ ۱۵). جریان تصویب و ابلاغ قانون مرخصی زایمان با پایان عمر دولت دهم و تشکیل دولت یازدهم همزمان گردید. عدم الزام قانون مذکور با تصویب‌نامه دولت دهم تبدیل به قطعیت و الزام شد و اجرا در هر دو بخش دولتی و غیردولتی پیش‌بینی گردید، با تغییر دولت و استقرار دولت یازدهم، ابتدا به دستور معاون اول رئیس‌جمهور تمامی مصوبات دولت قبل از تاریخ ۱۳۹۲/۳/۱ تا تصمیم‌گیری مجدد، غیرقابل اجرا اعلام شد. اما پس از چندی در بخش‌نامه وی در مورخ ۱۳۹۲/۶/۵ تصویب‌نامه مرخصی زایمان به همان شکل پیش‌بینی پذیرفته و لذا الزامی و لازم‌الاجرا گردید. اما همچنان اجرای این تصویب‌نامه مختل بود زیرا «ابلاغ» آن به دستگاه‌های اجرایی، ابلاغی متناسب نبود و دولت یازدهم اعلام کرد که دستگاه‌ها «می‌توانند» این قانون را اجرایی کنند (گ ۷، ۵۶)، لذا مجدداً الزام، به جواز بدل شد. همچنین هیچ‌گونه اقدامی جهت اجرا در بخش غیردولتی صورت نگرفت و حتی پس از یک سال از اعلام پذیرش تصویب‌نامه‌ای که به صراحت بر شمول هر دو بخش دولتی و غیردولتی تأکید کرده، در بهمن ماه ۱۳۹۳ معاون امور زنان و خانواده ریاست جمهوری، علناً حق زنان شاغل در بخش غیردولتی به استفاده از مدت ۹ ماهه مرخصی زایمان را انکار کرده و می‌گوید مصوبه هیأت وزیران شامل این بخش نمی‌شود (گ ۱۸). به سبب این رویه مبهم و غلط شکایات متعددی به دیوان عدالت اداری سرازیر شد و رأی وحدت رویه دیوان (دادنامه شماره ۱۳۲۸، ۱۸/۱۳۹۳) در لزوم اجرای آن صادر گردید. رئیس وقت دیوان عدالت اداری در اعتراض به رویه دولت یازدهم در خصوص اجرای قانون مرخصی زایمان گفته است: «ما به دولت جدید گفتیم که یا به همه دستگاه‌ها تکلیف کنید یا اینکه مصوبه قبلی دولت را اصلاح کنید. متأسفانه این اراده جدی وجود ندارد یا این شجاعت و شهامت را در خود نمی‌بینند که مصوبه قبلی را اصلاح کنند. بخش خصوصی هم طبق قانون مکلف به اجرای مصوبه دولت درباره مرخصی زایمان است.» (گ ۵۳) لذا سخن از موانع «عدم الزام» و «عدم شمول بخش غیردولتی» سخنی صحیح و مبتنی بر واقعیات قانونی نیست و تنها نوعی فرافکنی و فرار از مواجهه با مسأله و اقدام به حل آن می‌باشد.

ابهام در محتوا: در مورد عدم تعیین تکلیف انواع صندوق‌های بیمه‌ای که تعداد آن‌ها به ۱۸ مورد می‌رسد (گ ۱۷) و امنیت شغلی مادران شاغل، به ابهام در تبصره ماده ۷ قانون کار اشاره شده است (گ ۲۰).

عدم پیش‌بینی ضمانت اجرا (گ ۲۱، ۲۲) که باعث شده وجود تسهیلات مادری/ اشتغال نابدوگر امنیت شغلی زنان گردد (گ ۱۶).

عدم پیش‌بینی ابزار و شیوه اجرا که به موجب آن، مسیر اجرا روشن نشده است. مانند آنکه چگونگی تأمین منابع لازم صورت نگرفته (گ ۲۴) و ابزار اجرای قانون شیردهی پیش‌بینی نشده است. به طوری که در برخی از استان‌ها، در هیچ یک از ادارات و دستگاه‌های دولتی و غیردولتی، اتاق ویژه شیردهی مادران و مهد کودک نوزادان مهیا نیست (گ ۲۵).

عدم هم‌خوانی محتوای قانون و بستر اجرا: به گفته برخی مطلعین «واقعیت جامعه و الزامات قانونی در مورد تسهیلات مادران شاغل هم‌خوانی ندارند.» (گ ۲۶) مانند مرخصی شیردهی که به‌ویژه در کلان‌شهرها مجال اجرا نیافت. امری که تأثیر جدی بر قطع شیردهی طبیعی با پایان مدت مرخصی زایمان و افزایش بی‌رویه مصرف شیر خشک در کشور در سال‌های اخیر داشته است (گ ۲۷، ۲۸).

روند قانونگذاری

نواقص فرایند قانونگذاری در ایران با ۴ مضمون «تخصیص نبودن»، «منفعت‌گرایی»، «موازی‌کاری» و «ضعف کار کارشناسی» مطرح شده است. به اذعان یکی از اعضای فراکسیون زنان مجلس، طرح‌هایی که با نظرات غیرتخصصی و غیرکارشناسی تصویب می‌شود یا به مرحله اجرا نمی‌رسند و یا در اجرای آن مشکلات زیادی متوجه مردم می‌شود (گ ۲۹). دخیل بودن منافع شخصی، حزبی یا سیاسی در روند تصویب قوانین نیز مانع اجرا دانسته شده است. مانند آنکه دولتی صرفاً بخواهد ویتترین خود را به حقوق زنان زینت دهد، بدون آنکه پیش‌بینی اجرا داشته باشد (گ ۲۹، ۲۲). موازی‌کاری دولت و مجلس در روند تصویب برخی قوانین که در مورد افزایش مرخصی زایمان رخ داد، مانع دیگری است (گ ۲۳). دولت دهم در لایحه‌ای که به مدت دو سال در کمیسیون‌های هیأت دولت بررسی شده بود، جوانب مختلفی از تسهیلات مربوط به مادران شاغل و منابع لازم را پیش‌بینی نمود. در این میان در اقدامی موازی و عجولانه، پیش از رسیدن این لایحه به صحن مجلس، در قانون اصلاح قوانین تنظیم جمعیت، افزایش مرخصی زایمان بدون پیش‌بینی منابع به تصویب می‌رسد (گ ۳۰، ۳۱). «ضعف کار کارشناسی در روند قانونگذاری» مانعی دیگر است که در مصادیق عدم لحاظ زیرساخت‌های فرهنگی و اقتصادی کشور (گ ۳۲)، عدم لحاظ شرایط کار زنان در بازار کار ایران (گ ۳۳) و بدون کسب نظر از تشکل‌های مردمی زنان و نهادهای مستقل صنفی (گ ۲۲) مطرح شده است.

نظارت

نظارت از ابزارهای لازم و در دسترس حاکمیت جهت پیگیری اجرای قوانین و معرفی خاطیان به دستگاه قضایی می‌باشد که از اقتدار حاکمیت نشأت می‌گیرد و از مهم‌ترین الزامات تحقق

عدالت اجتماعی است. بنابر گزارشات متعددی حکایت از نقصان جدی این ابزار در اجرای سیاست‌های مادری/ اشتغال دارد. علی‌رغم آنکه وزارت کار و تأمین اجتماعی، بازرسانی در رصد وضعیت اجرای قانون کار دارند اما گزارش‌ها و شکایات کارگران زن نشان می‌دهد که وضعیت بازرسی و نظارت در احقاق حقوق آن‌ها ناکافی و بی‌اثر است (گ ۳۵، ۳۹). به گفته رئیس شورای فرهنگی اجتماعی زنان و خانواده: «ما برنامه و قانون زیادی در خصوص خانواده و حتی موضوع مرخصی زایمان داریم اما در نظارت بر اجرای این قوانین، کارایی دقیقی نمی‌بینیم.» (گ ۳۸). دو علت اصلی این ضعف نظارت؛ شامل: ۱- ناکارآمدی ساختار نظارت. به طوری که نظارت منفعلانه (پاسخ به شکایت و دریافت گزارش) جای نظارت فعال و مستمر (پیگیری بازرسان)، را گرفته است (گ ۳۹). ۲- منفعت‌گرایی و نادیده‌انگاری خاطیان از سوی برخی مسئولان ذی‌ربط. در این رابطه تأکید شده: «سال‌هاست که امنیت شغلی به واسطه اراده یک‌طرفه و ظالمانه کارفرما در عقد قرارداد کار و همچنین حمایت و هم‌سویی دولت‌ها به بهانه حمایت از سرمایه‌گذاری که البته منظور حمایت از سرمایه‌داران است، بربادرفته است.» (گ ۴۰). این نواقص نظارت در خصوص عدم اجرای مرخصی زایمان ۹ ماهه، عدم تأسیس مهد کودک و شیرخوارگاه برای اغلب کارگاه‌ها (گ ۶)، عملکرد مهدهای کودک و وجود شهریه‌های ناهمگون و خارج از توان مالی خانواده‌ها در آن‌ها (گ ۴۱)، مشغولیت برخی از زنان به کارهای سخت و طاقت‌فرسا علی‌رغم ممنوعیت قانونی و نابرابری دستمزدها بر اساس جنسیت (گ ۳۳، گ ۳۵) مطرح شده است.

روابط کار

بر اساس گزارشات متعددی، عناصری از روابط کار، امنیت شغلی در مورد شاغلین مشمول قانون کار و در بخش خصوصی را به شدت مخدوش نموده است. به طوری که بیشترین علت طرح دعاوی و شکایات کارگران، نسبت به اخراج است (گ ۳۴). این امر در مورد مادران شاغل دارای گستره و عمق بیشتری است (گ ۳۵) که علت اصلی آن رواج قراردادهای موقت و یا سفید (بدون لحاظ شرایط کار در قرارداد) در بخش خصوصی است. امری که دست کارفرما جهت اخراج نیروی کار در هر زمان را ممکن می‌سازد (گ ۳۶) و موجب تحمیل خواسته کارفرما بر کارگر می‌شود (گ ۳۷). مانند شرایط شفاهی ازدواج نکردن و یا بیچه دار نشدن برای استخدام (گ ۲۲، ۱۶). بی‌اخلاقی حرفه‌ای، سودجویی و خودبینی ذات سرمایه‌داری، از دیگر علل است (گ ۳۷). از سوی دیگر، پذیرش شرایط تحمیلی برخلاف نص قانون کار از سوی کارگران به دلیل نیازمندی، علت مشدد است. در این میان، سهم نظارت ناکارآمد بر روابط کار نیز باید افزوده شود (گ ۳۹). لذا چهار ضلع «قانون مبهم و ناکارآمد، سودجویی و سوءاستفاده کارفرما، نیازمندی

و ضعف مطالبه‌گری کارگر وضعف مدیریت و نظارت دولت» چرخه بازتولید سوءاستفاده از نیروی کار غیررسمی را رقم زده‌اند.

عوامل محیطی

موانع محیطی اجرا، اشاره به مختصاتی دارد که فراتر از محتوا و چارچوب قوانین هستند اما بر کیفیت اجرای آن‌ها تأثیر دارند. گاهی با وجود خط‌مشی مناسب و عزم مجری برای تحقق آن، عوامل زمینه‌ای مانع اجرا می‌شوند. در گفته‌های مطلعین، به سه دسته موانع زمینه‌ای اقتصادی، فکری- فرهنگی و ساختاری، در برابر اجرای سیاست‌های مادری/ اشتغال اشاره شده است:

موانع اقتصادی: ابعاد مختلف «مشکلات کلان اقتصادی کشور، تورم، وضعیت اقتصادی نامناسب بسیاری از کارگاه‌های تولیدی، بد بودن بازار فروش اجناس تولید داخلی به دلیل قاچاق و واردات بی‌رویه کالا و درصد بالای بیکاری» در اینجا مورد تأکید است. در این راستا عواملی چون وضعیت بد اقتصادی (گ۶)، کاهش قیمت نفت و کسری بودجه (گ۲)، رکود بازار و کاهش نقدینگی (گ۳)، عدم سوددهی تولیدی‌ها به جهت واردات بی‌رویه (گ۴) و بالا بودن تعداد متقاضیان کار حتی با تحصیلات عالی و در مقابل، تقاضای پایین کارگاه‌ها (گ۵) بر کاهش انگیزه و توان همراهی کارفرمایان و در نتیجه اجرایی نشدن مرخصی زایمان و شیردهی و کاهش امنیت شغلی مادران شاغل، دارای تأثیرات جدی دانسته شده است.

زمینه فکری و فرهنگی جامعه، مسئولان و کارفرمایان نسبت به مسائل زنان به طور کلی و اشتغال مادران به طور خاص نیز بر اجرایی نشدن تسهیلات «مادری/ اشتغال» مؤثر دانسته شده است. مصادیق مختلف این مقوله در گزارشات: ۱- نبود نگاه مناسب و شایسته نسبت به جایگاه زنان (گ۶) لذا فقدان عزم ملی در رفع مسائل زنان و خانواده (گ۷). ۲- چالش مدیریت مردانه به معنای رویکرد مردانه در مدیریت امور که درک کافی از مسائل مادری/ اشتغال ندارد (گ۸). ۳- تأثیرگرایش‌های مختلف سیاسی در پیگیری مسائل زنان. به اعتقاد افراد متصل به دولت دهم افزایش مرخصی زایمان در راستای ایفای بهتر نقش زن در امر مادری و تحکیم خانواده، لازم و مهم است (گ۳۸) و اجرایی نشدن آن متأثر از عدم وجود عزم لازم در دولت یازدهم به دلیل مخالفت فکری با آن (گ۱۴) به بهانه دور شدن زنان از اجتماع به واسطه این تسهیلات است (گ۴۷). در تأیید نسبی این قضاوت می‌توان به گفته معاون زنان و خانواده ریاست جمهوری در دولت یازدهم اشاره کرد: «زنان باید به این نکته توجه کنند که چرا دولت قبل به دنبال افزایش مرخصی زایمان بوده، آیا هدفش این بوده که تسهیلات بهتری در اختیار زنان کارمند قرار دهد و با این تصمیم در راستای حمایت‌های اجتماعی بیشتر از زنان گام بردارد یا به دنبال تشویق زنان به باروری و خانه‌نشین کردن زنان و دور کردن از محیط اجتماعی

بوده است؟ با چنین تصمیماتی زنان به مرور زمان از بازار کار حذف می‌شوند. زنان نباید مجبور شوند فعالیت‌های اجتماعی خود را فدای مسئولیت خانوادگی و مادری کنند. (گ ۴۸) در این استدلال، تأثیر رویکرد متفاوت دولت‌ها برآمده از مبانی فکری و نظری آن‌ها بر تصمیم‌گیری در مسائل زنان، روشن می‌گردد. هر چند در نهایت امر، زنان که موضوع این اختلاف نظرات هستند، قربانی جنگ ایدئولوژی‌ها می‌باشند.

مشکلات و موانع ساختاری که شامل: ۱- بدهی دولت به تأمین اجتماعی (گ ۱۷)، ۲- عدم توافق دولت و کارفرمایان بخش خصوصی، در تأمین امنیت شغلی کارگران (گ ۵۰)، ۳- فقدان تشکل‌های کارگری قوی و مستقل که منافع و مطالبات کارگران را با جدیت پیگیری و حقوق آن‌ها را بازستاند (گ ۴۹) و یکصدا و واحد نبودن این تشکیلات در پیگیری مشکلات کارگران (گ ۱۳)، ۴- نبود دستگاه ناظر و فراقوه‌ای بر موضوع خانواده (گ ۳۸)، ۵- فقدان استراتژی مشخص در عرصه زنان، که وضعیت زنان را تابعی از سلیقه‌های مدیریت حاکم نموده است (گ ۵۱)، ۶- وجود خط‌قرمزهای سیاسی (گ ۵۲)، ۷- نداشتن قدرت اجرایی مشاور امور بانوان دستگاه‌های اجرایی و در برخی موارد حذف آن‌ها از جریان تصمیم‌گیری و تصمیم‌سازی (گ ۲۱).

مقوله اصلی ۳: پیامدهای عدم اجرای مطلوب سیاست‌های هدف

پیامدهای اجرایی نشدن سیاست‌های تسهیل مادری/ اشتغال، ذیل دو مقوله «عدم تحقق اهداف اولیه» و «تأثیر معکوس بر وضعیت زنان» مطرح شده است. به گزارش مطلعین افزایش تبعیض بین گروه‌های مختلف مادران شاغل (گ ۲۳، گ ۳۸)، کاهش چشم‌گیر امنیت شغلی زنان به‌ویژه کارگران (گ ۱۰، گ ۴۵، گ ۳)، افزایش بار شکایات (گ ۴۳، گ ۵۳) و کاهش فرصت‌های شغلی برای سایر زنان متأهل جویای کار (گ ۳۵، گ ۱۳، گ ۵۴)، هدف اولیه سیاست‌ها محقق نشده است که بر گروه‌هایی از زنان، تأثیر معکوس داشته و وضعیت آن‌ها را در حوزه مادری بدتر نموده است.

مقوله اصلی ۴: راهبردهای بهبود فرایند تحقق سیاست‌های هدف

راهبردهایی در بهبود روند اجرا توسط مطلعین مطرح شده است؛ شامل:

- تأمین منابع لازم برای اجرا اعم از مالی و جایگزینی موقت نیروی کار (گ ۵۶، ۴۲)، ارائه مشوق‌هایی از سوی دولت برای اجرا در بخش خصوصی (گ ۸، ۵۵).
- رفع ابهام قوانینی مانند قانون کار که با تأمین امنیت شغلی مادران کارگر در تعارض است (گ ۳۷). با رعایت سه‌جانبه‌گرایی یعنی حضور کارگر، کارفرما و دولت در اصلاح قانون و تدوین بخش‌نامه‌ها و دستورالعمل‌های مربوطه (گ ۴۴).

- اصلاح روند قانونگذاری با اهتمام به ورود افرادی متخصص، شجاع و آگاه به مسائل جامعه به مجلس (گ ۶۱).
- لحاظ مجموعه شرایطی در زمان تدوین خط‌مشی؛ شامل: وضعیت کلی اقتصاد کشور (گ ۲۶)، بستر فرهنگی و کاری موجود و شرایط خاص زنان در بازار کار ایران (گ ۳۳)، نیازهای گروه‌های مختلف مادران اعم از عشایری، شهری، روستایی و... (گ ۵۹)، منابع، ابزار و ضمانت اجرای قوانین (گ ۶۰).
- اصلاحات زمینه‌ای در مصادیق «اصلاح ساختار نهادی و حقوقی موجود در کنار تحول نگرش‌ها در خصوص اشتغال زنان در جامعه و در میان دولت‌مردان (گ ۵۷، ۴۳)، سالم‌سازی روابط کار از طریق رفع خلاءهای قانونی، اجرایی و فرهنگی (گ ۵۸)، تقویت زیرساخت‌های فرهنگی جامعه در ارتباط با اشتغال زنان (گ ۳۲)، بازگشت دوباره مهدهای کودک به ادارات (گ ۶۲)، ایجاد تشکل‌های قوی و مستقل کارگری (گ ۴۹)».
- اصلاح و ارتقاء روند نظارت با ابزار «خارج ساختن سیستم نظارتی ایران از حالت منفعل و صرفاً پاسخ به شکایات، به حالت فعال، مستمر و مؤثر با اعمال نظارت عالی (گ ۳۹، ۴۳) و نظارت بیشتر و جدی‌تر بازرسان در حمایت از حقوق زنان (گ ۳۵)، آموزش کارگران در راستای شناخت حقوق خود و نحوه مواجهه با قراردادهای سفید و خارج از چارچوب قانون کار (گ ۵۰)».

نتیجه‌گیری

بر این اساس که «مادری» ماهیتاً نقشی مهم و مؤثر بر جنبه‌های تربیتی، خانوادگی و اجتماعی است و در صورت هم‌زمانی با نقش‌آفرینی در عرصه اشتغال، نیازمند تدبیر و مدیریت کلان با استفاده از ظرفیت «سیاست اجتماعی» می‌باشد؛ این تحقیق به بررسی عملکرد اجرایی ایران در این حوزه پرداخته است. بر اساس یافته‌ها، دروندا‌های نظام در این موضوع، مجموعه نسبتاً مناسبی از امکانات شامل مرخصی مادری، ساعت شیردهی تا دو سالگی کودک، خدمات نگهداری اطفال، معافیت‌های کاری و ساعتی و تأمین امنیت شغلی مادران را پیش‌بینی نموده است. اما به دلیل وجود موانع متعدد، این قوانین در مقام اجرا از معنا تهی شده و نتوانسته‌اند نیازهای حوزه مادری/ اشتغال را به لحاظ انواع مشاغل و گروه‌های مختلف مادران پوشش دهد و به جهت عدم تدبیر و مدیریت مؤثر حاکمیت، تأثیر معکوس برخی اقدامات بر وضعیت زنان مشاهده می‌شود. لذا علی‌رغم آنکه ماهیت سیاست اجتماعی با اهداف تحقق عدالت اجتماعی، بهزیستی و تأمین نیازهای اقشار خاص معنا می‌یابد، سیاست‌های تسهیلی ایران در مورد مادران شاغل، آنچنان در روند اجرا تقلیل رفته‌اند، که بعضاً بر ضد اهداف اولیه خویش عمل نموده و می‌توانند از موجبات افزایش تبعیض، خدشه به عدالت اجتماعی و بدتر نمودن وضعیت

گروه‌های ضعیف‌تر از میان مادران شاغل باشند. شواهدی که گزارشات مطلعین اجرا ارائه داده‌اند، این نتیجه را تأیید و محرز کرده است. علاوه بر آن قانونگذاری بدون اجرا به سبب افزایش انتظارات و فقدان پاسخ به آن‌ها می‌تواند رضایت شغلی و اعتماد به دستگاه‌های تقنینی و اجرایی را مختل سازد و از عوامل کاهش سرمایه اجتماعی در گذر زمان باشد. سایر پژوهش‌های آسیب‌شناسی اجرای خط‌مشی در ایران نیز همچون تحقیق حاضر اولاً همگی بر شکاف محتوای خط‌مشی در قیاس و اجرای آن اذعان داشته‌اند. ثانیاً اشاره به سه مانع اصلی ساختاری، محیطی و ضعف ارزیابی و نظارت، در تحقیقات پیشین همانند مهم‌ترین موانع اجرای سیاست‌ها در این پژوهش می‌باشند. چنین همانندی‌ای نشان می‌دهد از یک سو توجه به معضل شکاف اجرا در ایران امری بسیار ضروری است و از سوی دیگر رفع اصلی‌ترین موانع اجرا که بیش از هر چیز به ساختارها، مسئولان اجرایی و نظارت بازمی‌گردد، گام اول در چشم‌انداز بهبود روند اجرا قرار می‌گیرد. بر اساس ادبیات نظری موجود در خصوص آسیب‌شناسی اجرا، گزاره‌های حاصل شده از این پژوهش همانند موانع مشترکی همچون «توانایی خط‌مشی»، «عوامل محیطی»، «نقص منابع لازم» و «نظارت» است که در دیگر پژوهش‌ها مورد اشاره قرار گرفته است. در مقایسه این عوامل با یافته‌های تحقیقاتی که در مورد کشورهای توسعه‌یافته انجام شده است باید گفت؛ متغیرهای مؤثر بر اجرای سیاست‌ها در ایران در دوره کنونی، به عواملی که در پژوهش‌های دهه ۷۰م در مورد اجرا در کشورهای توسعه‌یافته انجام شده، نزدیک است و متغیرهایی مانند «توجه رسانه‌ها به مسأله»، «حمایت عمومی» و «وجود تئوری علی مناسب به عنوان پشتوانه خط‌مشی» که در دهه ۸۰ به عوامل قبلی اضافه شده بودند، در اینجا به دست نیامده است که به نوعی، نشان از پیچیدگی کمتر تحلیل اجرای سیاست‌ها در ایران نسبت به وضعیت کشورهای توسعه‌یافته دارد. استراتژی‌های «سناریوسازی» به انضمام «تعمیر و اصلاح» (Bardach, 1977) را می‌توان در بهبود روند اجرای سیاست‌های تسهیلی حوزه مادری/ اشتغال و رفع موانع اجرا مؤثر دانست. به طوری که در گام اول، سناریوی فرایند اجرا نوشته شود و سهم هر عضو در اجرا تعیین گردد و در طول اجرای هر سناریو به طور همزمان آسیب‌شناسی اجرا انجام شود تا در مواقع ضروری، متناسب با اهداف پیش‌رو اصلاحات مورد نیاز صورت گیرد.

پیوست‌ها

گ	لینک دسترسی	گ	لینک دسترسی
۱	www.isna.ir/news/92102916471	۳۲	www.mehrnews.com/news/2275057
۲	www.isna.ir/news/93061509067	۳۳	www.mehrnews.com/news/2475399
۳	www.isna.ir/news/95050110964	۳۴	www.isna.ir/news/94080200359
۴	www.mehrnews.com/news/2580156	۳۵	www.isna.ir/news/0001410329

www.mehrnews.com/news/3980762	۳۶	www.ilna.ir/fa/tiny/news-161322	۵
www.ilna.ir/fa/tiny/news-515817	۳۷	www.ilna.ir/fa/tiny/news-82620	۶
www.irna.ir/fa/News/82216663	۳۸	www.isna.ir/news/93091609933	۷
www.ilna.ir/fa/tiny/news-161741	۳۹	www.isna.ir/news/95050104488	۸
www.ilna.ir/fa/tiny/news-518198	۴۰	www.irna.ir/fa/News/82443235	۹
www.isna.ir/news/93072613955	۴۱	www.isna.ir/news/92081206949	۱۰
www.isna.ir/news/93111810040	۴۲	www.isna.ir/news/94042312741	۱۱
www.isna.ir/news/94080401279	۴۳	www.isna.ir/news/93102413117	۱۲
www.isna.ir/news/95012510409	۴۴	www.isna.ir/news/93120804359	۱۳
www.isna.ir/news/94050904492	۴۵	www.mehrnews.com/news/3669719	۱۴
www.mehrnews.com/news/2273401	۴۶	www.isna.ir/news/92091610823	۱۵
www.isna.ir/news/92110502563	۴۷	www.ilna.ir/fa/tiny/news-160367	۱۶
www.ilna.ir/fa/tiny/news-102495	۴۸	www.isna.ir/news/94041005563	۱۷
www.isna.ir/news/92090301479	۴۹	www.isna.ir/news/93111307168	۱۸
www.isna.ir/news/94072113493	۵۰	www.isna.ir/news/94030603806	۱۹
www.irna.ir/fa/News/82317529	۵۱	www.ilna.ir/fa/tiny/news-123364	۲۰
www.ilna.ir/fa/tiny/news-190814	۵۲	www.mehrnews.com/news/2364484	۲۱
www.isna.ir/news/94040201151	۵۳	www.ilna.ir/fa/tiny/news-100014	۲۲
www.isna.ir/news/94041306947	۵۴	www.isna.ir/news/92033118620	۲۳
www.mehrnews.com/news/2873161	۵۵	www.irna.ir/fa/News/82446902	۲۴
www.isna.ir/news/93061005948	۵۶	www.isna.ir/news/95050108154	۲۵
www.irna.ir/fa/News/82196724	۵۷	www.irna.ir/fa/News/82451060	۲۶
www.farsnews.com/13930530000627	۵۸	www.isna.ir/news/8510-01315	۲۷
www.mehrnews.com/news/3963715	۵۹	www.farsnews.com/8905120957	۲۸
www.ilna.ir/fa/tiny/news-160600	۶۰	www.isna.ir/news/93091308053	۲۹
www.isna.ir/news/94120503203	۶۱	www.ilna.ir/fa/tiny/news-118070	۳۰
www.isna.ir/news/95062918435	۶۲	www.isna.ir/news/92022013233	۳۱

منابع

- ۱- اسپیکر، پل (۱۳۹۲)، موضوعات و رهیافت‌های سیاستگذاری اجتماعی، حمیدرضا ملک محمدی، تهران: دانشگاه امام صادق(ع).
- ۲- الکاکی، پیت و مارگارت می و کارن راولینگسون (۱۳۹۱)، مرجع سیاستگذاری اجتماعی (ج ۱)، علی اکبر تاج مزینانی و محسن قاسمی، تهران: دانشگاه امام صادق(ع).
- ۳- الوانی، مهدی (۱۳۹۷)، اجرای خط‌مشی عمومی، تهران: مرکز آموزش مدیریت.

- ۴- الوانی، مهدی (۱۳۷۱)، تصمیم‌گیری و تعیین خط‌مشی دولتی، تهران: سمت.
- ۵- الوانی، مهدی و فتح شریف‌زاده (۱۳۷۶)، فرایند خط‌مشی‌گذاری عمومی، تهران: دانشگاه علامه.
- ۶- الوانی، مهدی و میناق شلوپری (۱۳۹۵)، اجرای خط‌مشی عمومی، تهران: مرکز آموزش مدیریت.
- ۷- پوراحمدی، معین و همکاران (۱۳۹۷)، آسیب‌شناسی اجرای خط‌مشی‌های خصوصی‌سازی در ایران، فصلنامه مدیریت دولتی، دوره ۱۰، شماره ۳، پاییز، ۳۳۳-۳۵۶.
- ۸- رجب‌بیگی، مجتبی (۱۳۷۸)، موانع دستیابی به اجرای کامل خط‌مشی‌های عمومی، مدیریت دولتی، شماره ۳ و ۴، پاییز و زمستان، ۷۳-۸۴.
- ۹- حاجی‌پور، ابراهیم (۱۳۹۴)، طراحی مدلی برای آسیب‌شناسی خط‌مشی عمومی، تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
- ۱۰- قادرمرزی، حبیب‌الله (۱۳۹۶)، آسیب‌شناسی برنامه‌های درسی قصد شده، اجرا شده و کسب‌شده کارورزی و ارائه راهکار برای افزایش هم‌خوانی و کاهش شکاف میان برنامه‌ها: دانشگاه فرهنگیان کردستان، رساله دکتری، تهران: دانشگاه خوارزمی.
- ۱۱- قلی‌پور، رحمت‌الله (۱۳۸۷)، تصمیم‌گیری سازمان و خط‌مشی‌گذاری عمومی، تهران: سمت.
- ۱۲- کاردوانی و همکاران (۱۳۹۵)، بررسی راهبردهای سیاست اشتغال در حوزه مادری در جمهوری اسلامی ایران، فصلنامه مطالعات راهبردی زنان، سال هجدهم، شماره ۷۲، تابستان.
- ۱۳- کورایی، معین (۱۳۹۵)، آسیب‌شناسی سیستم مدیریت کیفیت ISO 9001 در شرکت‌های تابعه شرکت ملی گاز ایران، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، هرمزگان: دانشگاه دولتی هرمزگان.
- ۱۴- گوینتا، دیپیک‌کی (۱۳۹۳)، سیاست‌گذاری و تحلیل سیاست‌های عمومی، رحمت قلی‌پور، تهران: مه‌کامه.
- ۱۵- لستر، جیمز و جوزف استوارت (۱۳۸۱)، فرایند خط‌مشی‌گذاری عمومی، مجتبی طبری، تهران: سالوان.
- ۱۶- مساواتی‌آذر، مجید (۱۳۷۴)، آسیب‌شناسی اجتماعی ایران، تبریز: نوبل.
- ۱۷- منوریان، عباس (۱۳۹۴)، اجرا و ارزیابی خط‌مشی عمومی، تهران: مؤسسه کتاب مهریان نشر.

- 18- Bardach, Eugene(1977), "The Implementation Game: What Happens after a Bill Becomes a Law", Cambridge: MIT Press.
- 19- Braun, Virginia & Victoria Clarke(2006), "Using Thematic Analysis in Psychology", Journal of Qualitative Research in Psychology, 3 (2): 77- 101, Available from: <http://eprints.uwe.ac.uk/11735>.
- 20- KonSULT Knowledgebase(2009), "Barriers to Implementation", Retrieved from:<http://www.konsult>.
- 21- Elmore, R. F.(1985), "Forward and Backward Mapping", In: K. Hanf and T. A. J. Toonen(eds), Policy Implementation in Federal and Unitary Systems, pp. 33-70. Dordrecht: Martinus Nijhoff.
- 22- Fischer, Frank , Gerald J. Miller & Mara S. Sidney(2006). "Public Policy Analysis: Theory, Politics and Methods", New York: CRC Press.
- 23- Goggin, M. & Bowman, A(1990), "Implementation Theory and Practice: Toward a Third Generation", New York: Harper Collins.
- 24- Hogwood, Brian & Gunn, Lewis(1984), "Why Perfect Implementation is Unattainable? Policy analysis for the real world", Oxford: University Press.
- 25- Mazmanian, Davis Daniel & Paul Sabatier(1983), "Implementation and Public Policy", Scott, Foresman & Co., Dallas.
- 26- Makinde, Taiwo(2005), "Problem of policy implementation in developing nations", J. SOC. Sci., 11(1): 63-79.
- 27- Patton, M.(1990). Qualitative evaluation and research methods (pp. 169-186). Beverly Hills, CA: Sage.
- 28- Pressman & Wildavsky.A(1973), "Implementation", Berkeley: University of California Press.
- 29- Sabatier, Paul(1986), "Top-Down and Bottom Up Approaches to implementation research: a critical analysis and suggested synthesis", Journal of Public Policy, N0. 2 .
- 30- Sabatier, Paul & Mazmanian, Davis Daniel(1996), "The condition of effective, Implementation", Houghton Mifflin.
- 31- Van Meter, Donald S. & Carl E. Van Horn(1975), "The Policy Implementation Process: A Conceptual Framework" , Columbus: Ohio State University, Department of Political Science, Vol. 6, N0. 4, February.